

внутрішніх справ. Після 1906 р. ця стаття була викладена у більш короткій формі: «Споживче товариство може бути закрито за розпорядженням Міністра внутрішніх справ [16, 391]». Часто губернатори відмовляли у затвердженні того чи іншого статуту споживчого товариства взагалі без пояснення мотивів. Подібні випадки мали місце і в Лівобережній Україні. Так, Харківська повітова земська управа була змушена взяти на себе клопотання про затвердження статуту товариства споживачів із слободи Мерефа, тому що її мешканці з невідомих причин не могли довгий час виклопотати затвердження статуту. В Чернігівській губернії мешканці с. Журавки отримали таку відповідь від губернатора, на прохання затвердити устав споживчого товариства: «Не бачу необхідності задовольнити ваше клопотання» [16, 384]. Проте, правова ситуація із споживчою кооперацією в Російській імперії, де не існувало громадянського суспільства, не була виключенням із правила. У більшій чи меншій мірі суворий адміністративний нагляд здійснювався над усіма самоврядними організаціями.

Отже, незважаючи на певні недосконалості нормального статуту, його запровадження 1897 р. створило правове поле, в межах якого споживча кооперація досліджуваного регіону отримала новий поштовх до подальшого розвитку.

1. Половець В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861 – 1917). – Чернігів, 1996.
2. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2003.
3. Волошкевич Г. А. Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Одеса, 2007.
4. Височанський П. Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Ч. 1: Дорадянська доба. – Катеринослав, 1925.
5. Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін. Історія споживчої кооперації України: Підручник. – Львів, 1996.
6. Аліман М. В. Від витоків до сьогодення // Вісті ЦССТУ. – 1996. – № 25.
7. Меркулов А. В. Исторический очерк потребительной кооперации в России. – Х., 1919.
8. Рейтлингер Н. А. Обзор положения и деятельности потребительских обществ в России по данным 1897 г. – СПб., 1899.
9. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 190.
10. ДАХО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 214.
11. Устав общества потребителей «Сбережение Трудовой Копейки» слободы Тернов, Терновской волости, Купянского уезда, Харьковской губернии. – М., 1911.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3795. – Оп. 2. – Спр. 175.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ). – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1701.
14. ЦДАУ. – Ф. 321. – Оп. 1. – Од. зб. 102.
15. ЦДАУ. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 205.
16. Прокопович С. Н. Кооперативное движение в России: его теория практика. – М., 1913.

Sidorovich O.S. The value of the 1897 normal statute introduction on the development of consumer societies in the Left-bank Ukraine at the end of the XIX – at the beginning of the XX centuries. The article is devoted to the analysis of features of the 1897th year normal statute. Both negative and positive sides of the above-mentioned normative act and the influence of it's introduction on the development of the consumer cooperation in the Left-bank Ukraine at the end of the XIX – at the beginning of XX centuries is explored.

Keywords: consumer cooperative store, normal regulation, Left-bank Ukraine, cooperation.

С. В. Макарець

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВЕЛИКИХ ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПОЛТАВЩИНИ В УМОВАХ АГРАРНИХ РЕФОРМ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано результати економічної діяльності поміщицьких господарств Полтавщини в умовах аграрних реформ кінця XIX – початку XX ст. Висновок автора – поміщицькі господарства були фактором занепаду, а не розвитку.

Ключові слова: поміщицьке господарство, землеволодіння, оренда, ефективність, Полтавщина.

Скасування 1861 р. кріпосного права поклало початок глибоким соціально-економічним і політичним перетворенням у Російській імперії, до складу якої на той час входила й основна частина території України. Нова система виробничих відносин, в основу якої була покладена приватна власність на засоби виробництва і вільнонаймана праця, вимагала від безпосередніх товаровиробників забезпечення максимальної ефективності господарювання як вирішального фактору успішної конкуренції на ринку товарів і послуг. Беручи до уваги сучасний стан ринкової трансформації аграрного сектору економіки України, важливо вивчати і використовувати досвід функціонування великих (поміщицьких) і дрібних (селянських) господарств в умовах відповідних реформ кінця XIX – початку XX ст., серед яких особливе місце посідають столипінські перетворення 1906 – 1911 рр. Сьогодні серед теоретиків і практиків сільськогосподарського виробництва також точаться гострі дискусії щодо ефективності великих і дрібних господарств. Одні вчені стверджують, що альтернативи великим господарствам немає, інші ж віддають перевагу дрібним землевласникам.

У сучасній історичній літературі існують різні оцінки ефективності поміщицького господарства XIX – XX ст.: від характеристики його як епіцентру передового досвіду [1 – 3] до заперечення будь-якого прогресивного значення такого типу землеволодіння [4 – 6]. Метою цієї статті є аналіз питання, суть якого можна сформулювати так: поміщицьке господарство Полтавщини епохи капіталізму – фактор розвитку чи занепаду?

Особливістю Полтавської губернії кінця XIX – початку XX ст. було те, що тут знаходилися як великі господарства представників привілейованих станів, що мали по кілька десятків тисяч десятин землі (1 дес. = 1,0954 га), так і дрібні. Згідно з офіційною класифікацією, поміщицьке землеволодіння на рубежі XIX – XX ст. розподілялося на дрібнопомісне (до 100 дес.), середньопомісне (від 100 до 500 дес.) і велике лагифундіальне (від 500 і більше) [7, 65]. На Полтавщині земський перепис 1910 р. зафіксував 5549 поміщицьких господарств [8, 406], серед яких дрібнопомісних було 3481 (62,73%), середньопомісних – 1468 (26,46%), а великих – 600 (10,81%). Отже, основна маса поміщиків, яка сформувалася переважно з колишньої козацької старшини, мала у цьому регіоні порівняно незначні сільськогосподарські угіддя, розмір яких коливався від 50 до 100 дес. землі. Загальновідома формула успішного економічного розвитку передбачає неухильне розширення виробництва. Що ж до полтавських поміщиків, то аналіз динаміки їхньої господарської діяльності протягом кількох десятиліть свідчить скоріше про занепад, ніж про розвиток. Якщо прийняти дворянське землеволодіння 1862 р. за 100%, то у 1867 р. на території Лівобережної України воно складало вже 98%; 1872 – 94; 1877 – 90; 1882 – 85; 1887 – 79; 1892 – 74; 1897 – 68; 1902 – 61; а 1905 – лише 58% [8, XXV]. Всього за 55 років (1863 – 1918) дворяни втратили на Полтавщині 1029039 дес. землі; духовенство

– 8743 дес. У той же час купці збільшили своє землеволодіння на 68650 дес.; міщани – на 54871; козаки – на 805104, селяни – на 603216 [9, 39]. Таким чином, навіть за менш сприятливих умов представники непривілейованих станів після скасування кріпосного права розвивали своє виробництво, тоді як поміщики-дворяни його згортали. Виникає природне запитання щодо причин такої незрозумілої, на перший погляд, тенденції. Адже логічно, що масштаби виробничої бази в умовах ринкової економіки значною, якщо не вирішальною мірою, визначають рівень конкурентоздатності відповідної господарської структури. У цьому випадку потрібно брати до уваги всю сукупність виробничих відносин, які склалися на рубежі двох століть. Після аграрних перетворень 1860-х рр., 10187 землевласників, із числа привілейованих станів, мали у розпорядженні 1726773 дес., тоді як 301397 осіб чоловічої статі колишніх поміщицьких селян одержали 505133 дес., тобто – 1,6 дес. на душу [10, 439]. Загалом же непривілейовані стани усіх категорій (козаки, колишні поміщицькі, державні та удільні селяни) за переписом 1882 – 1889 рр. склали понад 80% мешканців краю [11, 140], або 346598 дворів. При цьому, 59083 родини орної землі взагалі не мали, а 148135 домогосподарів мали її недостатньо, тобто менше 6 дес. на двір. Загалом же безземельних і малоземельних селян було на Полтавщині 74,29% – 257489 дворів [12, 38]. Наявність понад 1,5 млн. осіб, для яких власне господарство не давало достатніх засобів для існування, досить суттєво впливала на поведінку поміщиків. Переважна їх частина вирішила за краще не вести свого господарства, а здавати землю в оренду селянським громадам і окремим особам на кабальних для орендаря умовах. Через постійне зростання попиту на землю, землевласники найчастіше оформляли орендні угоди терміном на один рік. У Полтавській губернії на початку XX ст. земські статистики нарахували 746,5 тис. дес. орендованої землі. З цієї кількості 146,9 тис. (19,57%) належало селянам, а решта – 599,6 тис. дес. (80,43%), – поміщикам [13, 57]. Знаючи загальну кількість поміщицької землі – 1069,1 тис. у 1910 р., констатуємо факт передачі в орендне користування представникам непривілейованих станів 56,12% усіх сільськогосподарських угідь цієї категорії землевласників.

Як же використовувалася орендна земля і чому поміщицьке господарство було, на думку автора цих рядків, не елементом розвитку, а фактором занепаду? Причин було декілька. Одна з них – поганий обробіток селянами орендованої на один посівний сезон землі. У 1904 р. на Полтавщині річна оренда мала місце у 56,42% випадках [14, 258]. Щоб одержати пристойний урожай, окрім угноєння, потрібно було належним чином обробити ґрунт. Основними знаряддями в ті часи були плуг, безпозовове чи позозове рало, соха і борона [15, 202]. Про значення сільськогосподарського інвентарю у господарстві землероба земські економісти на регіональному з'їзді, який відбувся 1910 р. у Катеринославі, говорили так: „У процесі сільськогосподарського виробництва інвентар відіграє настільки важливе значення, що саме ним характеризується у значній мірі саме господарство і ступінь його розвитку” [16, 105]. Всеросійський перепис 1917 р. зафіксував на Полтавщині 470787 селянських господарств. Із розрахунку на одне господарство плугів було 0,51, сівалок – 0,07, віялок – 0,13, молотарок – 0,03, жаток – 0,05 одиниць. У незадовільному стані знаходилося також забезпечення селянських господарств робочою худобою, яка була відсутня більш як у третині (38,86%) дрібних землевласників. Не мали ніякої худоби 64577 господарств (9,96%). Без корів були 182623 (38,79%) господарства [17, 97]. Вищенаведені статистичні дані свідчать про неможливість забезпечити

ефективний обробіток селянами, орендованої у поміщиків, землі. Тогочасна преса рясніла повідомленнями про важкі умови оренди. Так, на початку XX ст. у Лохвицькому повіті чиста прибутковість десятияти орендованої землі дорівнювала 14 крб., тоді як орендна ціна складала 16 крб. [18, 27]. „Оренда землі, за існуючих цін, є справжнім лихом, – писав у пресі полтавський селянин В. Завгородній. – Я знаю багатьох господарів із числа середніх, які захоплювалися орендою останні 5 – 6 років. І що ж? Вони зараз напівзлидарі: оренда остаточно їх розорила” [19, 27]. Таким чином, говорити про те, що основна маса поміщицького землеволодіння була в умовах Полтавщини кінця XIX – початку XX ст. фактором прогресу, немає жодних підстав.

Тепер звернемося до з'ясування питання ефективності тих поміщицьких маєтків, які вели власне господарство. Існувала певна залежність кількості тих чи інших знарядь праці від розміру поміщицького господарства. Залізними плугами краще були забезпечені середньопомісні маєтки (200 – 300 дес.), в яких на один плуг припадало 12,9 дес. Навіть у великих господарствах, що мали понад 1000 дес., на один плуг припадало менше орної землі, ніж у дрібнопомісних – відповідно 14,7 дес. проти 15,8 дес. Подібна тенденція була характерна також і для таких механізмів як сівалки. У дрібнопомісних маєтках на одиницю ріллі жаток було більше, ніж у великопомісних – відповідно 69,5 дес. і 109,2 дес. Деякі кращі показники мали середньопомісні маєтки (150 – 200 дес.) – 61,9 дес. посіву на одну жатку. Що ж до парових молотарок, то й у цьому компоненті середньопомісні маєтки (200 – 300 дес.) мали найкращі показники – 289,3 дес. на жатку проти 818,3 дес. у дрібнопомісних (50 – 100 дес.) і 476,5 дес. у тих, хто мав понад 1000 дес. посіву. Загальні показники аж ніяк не свідчать про високий рівень технічного забезпечення поміщицьких господарств. Порівняно із непривілейованими станами, вони мали лише удвічі кращі показники забезпечення сільськогосподарської діяльності відповідними машинами і механізмами. Чому ж, питається, поміщицькі господарства були так погано оснащені необхідними знаряддями праці? Відповідь очевидна: у цьому не було особливої необхідності, адже поряд знаходилася велика кількість малоземельних і безземельних селян, готових до найму за будь-яку ціну, навіть за харчування. „Значною перешкодою до розповсюдження знарядь у поміщицьких маєтках є прийнята у багатьох місцевостях система ведення господарства за відробітки або за половину врожаю, причому власницькі землі обробляються селянським інвентарем, – читаємо в одному з офіційних видань 1903 р. – При такому способі ведення господарства немає потреби витратити кошти на удосконалення інвентарю, купівлю плугів, сівалок та інших знарядь. Поряд із цим, у поміщицьких господарствах відсутність деяких машин і знарядь пояснюється дешевизною робочих рук. Через цю дешевизну господарям немає потреби прагнути до підвищення продуктивності праці і купувати машини” [20, 124]. У більшості випадків основна турбота поміщика, – писав 1881 р. відомий знавець селянського побуту В. Василенко, – полягає у тому, „щоб роздати усі землі селянам і козакам, а потім, одержавши половину або іншу частину урожаю, обмолотити його і продати” [21, 93].

У популярному свого часу календарі-довіднику „Вся Россия” за 1897 р. професор С. Богданов так роз'яснював причини небажання поміщиків купувати більш досконалі знаряддя праці: „Снопів'язалка, наприклад, потребує близько 2,5 крб. на купівлю одного лише шпатулу для кожної десятини! А вартість машини, запасних частин, а слюсар, а коні, а дорогі робітники – у що це обійдеться? Та ще, окрім цього, на руках у господаря залишається перевезення кіп із поля. Але ж десятину у

наших середніх губерніях селяни навколишніх сіл збирають за 2,5–3,5 крб. з усім, включаючи і перевезення” [22, 68].

На завершення нашого огляду звернемося до результатів господарювання одного з найбільших і найкращих з погляду економічних показників господарства Полтавщини – Карлівської економії герцогів Мекленбург-Стрелицьких. Станом на 1914 р. розмір цього маєтку сягав 54497 дес. землі, а його вартість складала 2627,5 тис. крб. Під посівами знаходилось 25923 дес. (47,56%). У розпорядженні власників було 6518 голів робочої худоби і велика кількість знарядь для обробітку ґрунту, посіву і збирання врожаю. Хоча маєток із року в рік і відчував нестачу збиральних машин і транспортних засобів, проте ліквідувати цей недолік власники навіть не намагалися. Причина була загальновідомою. „Недостатня кількість землі і відсутність пасовищ у селян поставили їх у повну економічну залежність від сусідніх землевласників, які нерідко користуються своїм виключним становищем на шкоду селянам, – писав один із очевидців відомого повстання 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях. – Орендна плата сягає 18 крб. за десятину. Якщо ж земля здається не за гроші, а за відробітки, то оренда обставлена такими умовами, які за своєю суттю у повній мірі відповідають, згаданих раніше, орендній платі” [23, 60].

Із усієї кількості поміщицької землі згаданого маєтку 9150 дес. (16,56%) знаходилися в оренді у селян. Тільки 12,3% орендованих угідь економія здавала за гроші, тоді як 87,7% – за відробітки [24, 23]. Отже, навіть у найпереводіших господарствах відробітки були звичайним явищем. Не можна не погодитися у цьому зв'язку з найрадикальнішими критиками існуючих у царській Росії порядків: „Загалом і в цілому сучасне поміщицьке господарство в Росії більше тримається кріпосницько-кабальною, ніж капіталістичною системою господарства”, – писав 1906 р. один із сучасників [25, 233]. Факт широкого розповсюдження відробітків дав підстави тогочасним радикалам зробити висновок, що у більшості маєтків „ніякого поміщицького господарства нема”, що „поміщицька земля обробляється тим самим селянським реманентом, працею розореного, зубожілого, закабаленого селянина” й у цьому зв'язку „про „культурність” господарства російських поміщиків можна говорити тільки на сміх” [26, 125]. Із цим висновком важко не погодитися.

З точки зору подальшого дослідження проблеми ефективності поміщицьких господарств заслуговують на увагу такі питання, як співвідношення дрібнопомісних, середньопомісних і великих господарств привілейованих станів у виробництві і збуті на внутрішньому і зовнішніх ринках зерна, м'ясо-молочних продуктів, птиці, технічних культур тощо.

8. *Материалы по статистике движения землевладения в России.* – СПб., 1911. – Вып. 20.
9. *Статистичний справочинок по Полтавській губернії на 1918 – 19 рр.* – Полтава, 1919.
10. *Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.* – М., 1958.
11. *Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России.* – К., 1913.
12. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год.* – Полтава, 1916.
13. *Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УДЖ.* – 1991. – № 2.
14. *Земские подворные переписи 1880 – 1913 гг. Поуездные итоги / Сост. З. и А. Свавицкие.* – М., 1926.
15. *Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.* – К., 1991.
16. *Труды областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России: Доклады.* – Екатеринослав, 1910. – Т. 1.
17. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям.* – М., 1923.
18. *Земли Полтавской губернии и их доходность: Лохвицкий уезд.* – Полтава, 1911. – Т. VII.
19. *Константиноградские сельскохозяйственные известия.* – 1915. – № 8.
20. *Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев.* – Вып. XI: Применение и распространение в России сельскохозяйственных машин и орудий. – СПб., 1903.
21. *Василенко В. Об обычном праве в Малороссии // Юридический вестник.* – 1881. – № 9.
22. *Вся Россия.* – СПб., 1887. – Т. 2.
23. *Крестьянское движение 1902 г.: Сб. док.* – М.; Л., 1923.
24. *Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX вв. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР.* – М., 1962. – Сб. V.
25. *Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повне збір. тв.* – К., 1970. – Т. 12.
26. *Ленін В.І. Проект промови з аграрного питання // Повне збір. тв.* – К., 1971. – Т. 15.

Makarets S.W. The economic effect of the large landowner's farms of the Poltava region in the conditions of the agrarian reforms of the end of the XIX – the beginning of the XX centuries. In the article were analyzed the results of the economic activity of the landowner's farms in the Poltava region at the time of the reform of the end of the XIX and at the beginning of the XX century. The author's conclusion – the landowner's economies weren't the factor of the development but were the factor of the decline.

Key words: landowner's farm, landownership, land leasing, efficiency, Poltava region.

С. В. Ковальчук

ЕВОЛЮЦІЯ «ГРОМАДСЬКИХ ПРАВ ТА ВОЛІ» В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ «СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ» ТА ПАРТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ-ДЕМОКРАТІВ

У статі автор надав бачення розробки питання громадських прав та свобод у програмних документах нелегальної ліберальної організації «Союз визволення» й того чи відбулися зміни цих пунктів у програмі партії кадетів, що стала наступницею Союзу.

Ключові слова: програма, громадянські права, Союз визволення, партія, кадети.

Вимога заміни необмеженого самодержавства вже на початку XX ст. стала у Росії загальною для всієї ліберальної опозиції. Розбіжності всередині її зводилися лише до різного розуміння моделей нової політичної системи й технологій їхньої реалізації. Модернізаційні процеси післяреформеного періоду показали недостатність урядових реформ, здійснених у 1860–70-х рр., які не торкнулися найголовнішого – архаїчної політичної

1. *Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство: фактор розвитку чи занепаду? // Література та культура Полісся.* – Ніжин, 2002. – Вип. 20.
2. *Темірова Н.Р. Поміщики в Україні в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція.* – Донецьк, 2003.
3. *Жук В.Н. Великі поміщицькі господарства Полтавщини і розвиток у них тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Полтавської держ. аграрної академії.* – 2005. – № 1.
4. *Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 – 1917 рр.: причини, зміст, наслідки // Економіка України.* – 1997. – № 7.
5. *Присяжнюк Ю., Горенко Л. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX – 1905 р.) // Укр. іст. журн. (далі – УДЖ).* – 2000. – № 5.
6. *Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство // Український селянин.* – Черкаси, 2006. – Вип. 10.
7. *Корелін А.П. Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация.* – М., 1979.